

Játék az idővel avagy szinkrón metszet és időszintézis

– A történetiség a művészeti nevelés integrációjában –

„...az eszmélés legegyszerűbb folyamataiban is ott leskelődik az Időnek, a Térnek és az Erőnek a végtelensége. Nem mint nagyság, hanem mint határtalanság. Egyik legősbibb kis jegyzetem noteszlapján az első mondatok között azt írtam le: *szerettem a korlátatlant.*”

(Dienes Valéria)

Egy hiánybetegség diagnózisa

Négy művészeti tantárgy integrációjára törekvő nevelési kísérletet vezettem munkacsoportommal (15 éven át az ország 30 iskolájában, a 6 évesektől a 18 éves korúakig). E kísérletben és kutatásban a „*történetiség*” megújítása különlegesen fontos szerepet kapott. Nemcsak a történelem tantárgyában, de mindben. Miért? Gyógyításra szorulónak tartottam nevelésünket, gyerekeinket a (sajnos ma is fertőző) *konzervatív történelemtanítás* betegségéből. Az időszintézis *egészségét* állítottam szembe az iskola bajával.

Amit betegnek tartottam (tartok) benne, az mindenekelőtt a „kávéskanalas” ismeretadagolás nem viszonzyszemléletű szakaszossága, az egyirányú diakronikus szemlélet unalmas monotonijája. Amelynek következtében a szokásos őskor-ókor-középkor gyaloglópályán kocognak a történelemórák, s csak akkor érnek az újkor és legújabb kor szakaszaiból a jelenkorba, midőn az iskolaviselet gyermek eléri 13–14. évét, illetve a gimnáziumban a 17–18. évét. És addig? A 6 éves kisiskolás nem a mai kultúra időszelében él? Nem kellene megtanítani a *jelenkorhoz való viszonyulásra*? A következő betegséggóc az összevetés (komparativitás) hiánya. Tapasztalataim szerint a merev történelemtanítás áldozatai végigaraszolnak egy-egy időbeli eseménysorozatot, ám képtelenek összehasonlítani más helyszínek, más kultúrák azonos időszakban történt eseményeit. Elsősorban azért, mert nem tanulják a szinkroniát, azaz az *egyidejűség* szemléletmódját. Fogalmuk nincs arról: Shakespeare korában miféle epika, dráma, líra volt Varsóban, Bécsben, Pesten. (A hétköznapióságban: milyen volt a közlekedés, a hírközlés, a személyi higiéné vagy éppen a nevelés?) Visszatérve a művészethez: amikor Balassi Bálint nálunk Júliára várván írt poemát – miféle versnek, táncnak örültek Párizsban? És Kínában? A perui fennsíkokon? És Madridban? Stockholmban? Kijevben?

Valljuk meg, nem neveltük diákjainkat egyidejűségben, idő egész-ségben gondolkodni. (Ami nem jelenti, hogy a diakronikus, egyirányú történetiségben képesek megfeleltetni az egymástól távoli hangsúlyokat.) Felfedezni nemcsak Mickiewicz más kultúrákban élt szellemi rokonait érdemes, de azonos kultúrák időben megszekerült művészeti összefüggéseit is! Jó, ha Arany János felől földereng a múltban Zrínyi, de odalátszik-e mondjuk Juhász Ferenc? A dyt nézve látjuk-e előzményeit és folytatóit? Illyés „Tiszták” című drámájának gondolati csírái idevillannak-e a közép-korból? Tudjuk-e, hogy az indiai kultúrának mi köze volt az amerikai modern tánchoz, a francia modernizmusnak a magyar „orkesztika” születéséhez?

A néptánc és a népdal magyar példainál tanítjuk-e a *bolgár ritmika* (amelyre Bartók oly szeretettel hívta fel a figyelmet)? Észrevesszük-e az erdélyi „oláhos” táncok és a román „ardelean” (erdélyes) táncok összefüggéseit? S végtére, az *idő* filozófiai alapját (amely állítólag a történetiség alapja is kell legyen) a társadalmi-politikai históriától a művészetelméleti problémákig tudja-e segíteni a *történelemtanítás*? Ha már Bartók neve szövegbe került, megtanítjuk-e az „alkotás időszerkezetére” a kreatív kölyköket úgy, ahogy ő sugallta? Vagyis észrevétetve, hogy a művet a tervezett műegész vége felől komponálják, s nem fordítva. Tudatosítjuk-e életünk folyamatos befeszítettségét, tehát megújulási képességét? Hiszen másképpen „...menthetetlenül az aktualitásokban maradok és elmerülök a materiális oldal sokszerűségében. Szinte belefulladás a megvalósultságba. A készenlétek uralkodnak rajtam. A bevezetések történetesen győzelmei folytonosan, újra meg újra fojtogatnak.” (Dienes Valéria)

Előttünk a hiánylista, a betegség diagnózisa, megnevezése. Nem (vagy nemcsak) a tananyagot, tankönyvet kellene megváltoztatni ahhoz, hogy szellemileg *egészséges* növendékeket, utódokat neveljünk. A nézőpontokat, az eszmélés, észrevétel (értsd: az *eszünk-re vétel*) módját, fejlődő gondolkodásunk egészét, az öreflexió technikáját, a *mindig viszonyokban és viszonyításokban gondolkodás* stratégiáját volna *illő és kellő* átadnunk. Mert „sohasem 'értünk meg', ha nem elég szomjas az eszméletünk a végtelenség befogadására” – idézhetnők tovább a dienesi gondolatot.

Az alábbiakban személyes „történelmi” példáimmal próbálom szemléltetni a felismert viszonyösszefüggéseket, értelmezem az eszmélet, az időszintézis és a szinkrón metszet kulcsfogalmait, majd fölidézem művészeti nevelési kísérletünk néhány ötletét a (ma még) „sajátos” történelemszemlélet megújító alkalmazására.

Ráeszmélés a történetiségre

Pár éve családomban lakott egy frissen érettségizett angol fiatalember – Hugo –, aki abban a gimnáziumban vállalt angol nyelvtanítást, ahol egyik fiunk tanult. Hugo tulajdonképpen csak „ismerkedni” akart egy kicsit a világgal. S mivel választhatott egy ausztráliai vitorlásutazás vagy a kelet-európai tanítás között, az utóbbit választotta. Ezt kalandosabbnak, egzotikusabbnak vélte... Vacsorai beszélgetések közben Hugo elmesélte, hogy a kitűnő angol középiskolában *nem volt kötelező történelmet tanulni*. (Ő, a jó öreg angol középiskola egyik laza-liberális típusa, ahol lehetett akár madártant, evezést vagy turizmust választani történelem helyett...) Hugo tágra nyílt, értetlen szemmel figyelte csodálkozásunkat. Nem értette, miért olyan fontos nekünk pont ez a tantárgy. Nem értette kérdésünket: – hogyan tudtál enélkül felnőni. (Ő, a jó öreg angol középiskola példákkal próbáltuk elmagyarázni Hugónak: ez a kis közép-európai nép azért (is) tudta megőrizni azonoságtudatát, mert közösségei a hagyományátadásban mindig megőrizték a megélt, saját múlt eseményfilmjét, vágyaink, konfliktusaink sorsát. Történelmi tudat

nélkül talán rég nem beszélénk ezen a nyelven, nem létezne magyarságnak nevezett népcsoport és nyelv, s csak apró lábjegyzet volnánk más népek történelemkönyvében. A kultúrák közvetítés küldetésűdata is történetiségen alapul.

Saját történelmi eszmélkedésem is felvillant. Akkor voltam kisiskolás, amikor egy kultúránktól idegen, elnyomó hatalom éppen történelmünk átírására, a múlttudat megerősöklésére tett kísérletet. Az egyik tanárónk megígérte: pár éven belül a szovjet tervgazdaság „utoléri”, elhagyja az USA-t, húsz év múlva beáll a kommunista társadalom. Tankönyveinkből vicssorgott a manikált, véraláfutásosra vert, ránk hazudott álmúlt, gipszmosollyal negédeskedtek „korunk hősei”: a neandervölgyi traktoroslányok balettkara s rózsaszín mosolyú operettbányászok. Aztán jött egy őszi délután, az utcát megtöltötte a tömeg. Anyám féltve hívott vissza a járdára, udvarunkban benzinesüvegek gyűltek, a pincében meg a lakók. Hírek jöttek. *Igazak* voltak. Miképp a vér, az áldozat, a holtak. *S igaz* volt számomra a kivágott címerű zászló. Számoltuk az aknavetők füttyögése közben a percet, mint nyáron, villámlás és dörgés között. Ötvenhatot írtunk, a történelem valamit igazított a kibillent időn. Én tízévesen összes érzékszervemmel gyönyörködtem a forradalomban, amit *szépek* találtam. Úgy véltem: tudom – mi az, hogy „idő”. *Illő* csöndben vittünk virágot az eltűntek és a halottak jelképes halmaira. Az események aztán később a múltba hátráltak, és *kellő* távolságból egyesek vádlón átírták a múltat, mások védve mitizálták, de sokan voltak, kik a *valót* vélték őrizni agyuk barázdáiban, szemük recehártáin. S szinte élő mesefordulatként jött a szó a szájunkra: – mit hoz a holnap? Majd ráfelelt, emberlétünk folklórválaszaként a kétezer éves *bölcs* vigasztalás: „elég minden napnak a maga baja!” Érdekelt volna, mit mondanak épp akkor rólunk a franciák, döntenek-e az amerikaiak, gondolnak-e ránk a lengyelek, bolgárok, tesz-e valamit a világ. *Üdvönsök* tartják-e a passzív ellenállást, vagy tovább hitegetnek az ígért beavatkozással. Szívesen teritettem volna egymás mellé a világ minden országának véleményhalmazát. Hadd lássuk, ugyanazon időben hogyan dicsérnek ott, miként gyaláznak amott, hogyan legyintenek emitt. Gyermeikien vágyakoztam a szünkroniára, arra, hogy egy időben legyenek több minden tanúja. De akkor nem láthattam a történelem *egyidejűségét*. Jóval később, a 60-as évek Európájának diákmozgalmai és újabb intervenciói idején, az autóstopos világljárások, majd a későbbi nagy csavargások, tanulmányutak korában nyílt ki előttem másképpen a világ. A 70-es években érzékelhettem Párizsban, miként reagál valamelyik nyugati civilizáció arra, ha egy keleti országban bebörtönöznek, más kontinenseken kivégeznek embereket. Taizében, Paray-le-Monialban, Barcelonában megélhettem a világrések találkozásain a hívők, a reménykedők, a nem hívők és a keresők párbeszédeit. Láthattam, hogy a *szent* és a *profán* miként tartozik össze az ökümené világméretű vállalkozásában. Megtapasztaltam a történelem jelenbe türemkedő múltját és jövőfjogtató jelen(tő)ségét.

Elszorult a torkom, amikor a hajdani kultúrájuk maradékaiból utcai zenével kéregető indiánokat hallgattam Madridban, az őket leigázó volt hódítók országának szívében, azon a helyen, ahol a középkori autodafék tere volt. Valósággal fáj a kontraszt, ez a „történelmi abszurd”. Abszurd, mint pekingi szállodaszobám éjszakájában a tér és az idő félelmetes rétegződése – midőn a CNN amerikai televízió éppen az iraki bombázásokat láttatta az egyidejűség közelképében, in situ és in vivo. Szuggerálták, hogy ez a harc eldönti a *jó* és a *rossz* küzdelmét. S mindezt éppen Kínában néztem, a Beijing hotelben (átrium-udvarából beszűrődtek a bécsi klasszikusok zongorafutamai...), ahonnan nem messze, aznap épp a Nagy Falon tőprengtem a mongol betörések, a hun, magyar vándorlások hajdani esélyein. S a nagy technikai szlogenen: „Ez a kínai Hosszú Vonal az egyedüli, ember által épített

tárgy, amely szabad szemmel is látható a Holdról.” Arról a Holdról, ami mögül műholdról lökik ide az éles elektronikus képet fénysebességgel, történelmi jelentőségében szédülést, fájdalmat keltve.

S az „időben összezugorodó tér” érzete mellett megéltam a „térbe sűrűsödő idő” élményeit is. Amiről nehezebb beszélni, mert a képmutatón „tudományos” tanulmány papírja nem bírja el az életet képben fölmutató vallomásokat. A pillanatot, amelyben úgy véltem, rég meghalt édesapámmal beszélgetek, egy Balaton-parti szállástanal, magányos éjszakán, hanyatt a stég deszkáin, öregcsillogokkal szemezve: léteznek-e még a fényéveken túl, vagy csak múltjuk fénye hunyorog jelenemre.

Érteni véltem József Attila tűnődéseit, melyekben „százezer ős” beszélgetett vele, míg ő a Dunánál vagy a „csillámló sziklafalon”, Lillafüreden... átélte az *időszintézist*. Legnagyobb verseiben, az *Eszméletben*, az *Elégiában* rendre felfedezhetjük az idősíkok egymásra rétegződését és összefüggését. Nem rendkívüli, hanem normális ember számára elérhető állapotok ezek. Mondhatni – minden egészséges ember részeseül ennek az élményében. Mikor? Valószínűleg az álom, a veszélyhelyzet, a halálfélelem, a mámor és a szerelem vagy hitbéli áhítat pillanataiban. Amikor térben, a kozmosztól az összekoccanó molekuláig, időbelileg pedig a meglátott jövőtől az észlelhető „összejtő” jelen van az időfolyam. Par excellence – a *művészetben*. Kifejezetten. Befejezetlenül.

Picasso műveit ennek modern-klasszikus példáiként emlegetjük. Zenében az elemzéseiben szemiotikát művelő (nyelvhez, matematikához is értő) kitűnő magyar zenetudós, *Lendvai Ernő*, éppen Verdi (Rekviem) és Bartók (Kékszakállú, Zene ütőhangszerekre... és Szonáta két zongorára és ütőkre) műveiben mutatta be a művészeti alkotások időszintézis elvét is alkalmazó remekléseit.

Azt gondolhatnók, hogy ezek jellegzetesen a modern művészet eszközei, kifejezőtechnikái. Pedig sokkal régebbiek, mintsem hinnénk. A folklór rendszeresen fölszikráztatta az ilyen sűrítéseket. Csóori Sándor „Faltól falig” kötetében az öregasszonyok lélekben sikoltó, archaikusan szürrealista énekeiről írván, ugyanezt az időszintézist (tér-szintézist), sűrítést vetíti elének Vitányi Iván ismert anekdotájában a néprajzi gyűjtő. Szakmai (zenei) dicséretére az énekmondó parasztasszony azzal a meghökkentő mondattal válaszol: „bizony, szomorú élete volt szegénynek”. Tanulságos. Mind a folklórlista, az énekes látszólag a dalról, az énekről szólnak, de amíg a gyűjtő csak az esztétikumra figyel, addig az asszony látja is azt a rég megholt személyt, akire gondol énekmondása közben. Az idősíkok egymásra borulnak.

Erdélyi Zsuzsanna apokrif ima gyűjtésében („Hegyet hágék, lőtöt lépék”) hasonló időrétegződések találhatók, ráadásul azzal a többlettel, amit a transzcendens időntúliség és a helyi idő közötti feszültség nyújt. A siratóasszony itt nem a múltat véli látni, hanem a testhez kötött időn túli arcot, amelyhez szól.

A transzcendens megszólítás szellemi nyitottságra, szabadságra utal. Itt az idő valóban „korlátlananná” válik. Ahogyan *Karácsony Sándor* is jellemzi: „A lélek... tér, idő és kauzalitás alá nem vetett, anyagtalan valami. Végtelen, örök és csodálatos, ha mind a három jelzőt összesűríttem egyetlen kifejezésbe: *szabad*. Ha jobban megfigyeljük a párhuzamosan mutatkozó negatív és pozitív sajátosságokat, megfelelően mutatkozik közöttük. Ami végtelen, az nem térben jelentkezik, ami örök, független az időtől, ami csodálatos, nem fér bele az okok és okozatok relációiba, és csak az lehet igazán szabad, ami nem test” – írja a „Nyugati világnézetünk felemás igában” című kötetében, 1933-ban.

Társas lelki viszonyaink „legtársadalmibb” értékrelációja – a *szabadság* – feltétele lesz tehát az időszintézis megteremtésének: „Az eszmei értékek csak *szabad*

emberek közösségében realizálódnak...” (*Kontra György*) A szabadság egyúttal következménye is a szellem időkorlátokat átlépő eszméleti tevékenységének.

Fogalmak, szemléletmód, viszony

Mindezek után szükséges megvilágítani a kulcsfogalmakat. Lássuk, mit értünk az „időszintézis”, a „szinkron metszet”, a „történetiség” és „eszmélet” fogalmain.

Az időszintézist használó történetiségnél *szemléletmódról* van szó. A szinkron metszet elemzési technika, amely az egyidejűség szintjén az összehasonlítást (komparativitást), az elemző nézőpontjából visszatekintő értékelést szolgálja. Az időszintézis átfogó szemléletmód, a történelem megmutatásának különlegesen föltáró és az összefüggéseket egészben látó esete. Lehetővé teszi az idő és a tér relációinak egymásra vonatkoztatását, evolúció és involúció, az egyéni és társas lelki relációk közös vizsgálatát, távoli asszociációk és disszociációk, valóságviszonyok áttekintő észrevételét. Majdnem „megértést” írtam. Pedig itt többről, eltérő viszonyokról lesz szó. Helyesebb volna „*eszméletről*” beszélni. Több, mint értés – *eszmélet*. Azaz összegzés.

A megértés a tudatnak csak egyik funkcionális terméke. Alapvető a (meg)értés jelentősége a tanításban, de az a tudományos bizonyítás egyetlen jelentésű jeleinek, kódjainak az *értelmezését* feltételezi. Technikája a nyelv, világnézeti viszonya – rendez és egyértelműsíti, miként az *akadémia*.

Ezzel szemben az eszmélet egyetemes felhasználót teremt. Együttlításban fogja össze a tudatműködést, bevonva a személy *értelmi* képessége mellett az *életérzés, érzelem, akarat és a hit* valamennyi (egyéni lelki) képességét. A társas lelki (közösségi) élet viszonyaiban jogi, technikai, művészeti, tudományos, vágykieljesítő, értékelő, társadalmi, világnézeti, vallási relációkat működtet együtt. Az eszméletet akár gondolati hologramként is jellemezhetném, ám az statikus fogalom, itt viszont mozgásról, a lelki működés (elektronikus számítógéphez hasonlítható) gyors áttekintéséről beszélhetünk. Az eszmélet „holisztikus” lelki állapot tehát – mondhatnók a divatos mai szóval. Integráció, egység.

Ha a történelem az érzelmmel élő egyén tudatán alapuló társas-lelki viszony, amely önmagát és valóságát kifejezve a művészeti közlés világnézeti szintjén képes szemlélni az időben egymás mellett és után létező értékeket, a történetiség a viszonyíthatóság kifejezése. Amikor az időszintézis szemléletmódjáról vagy a szinkron metszet elemzési technikájáról beszélünk, szabad eszméletünknek egész lényünkre való figyelméhez közelítünk. Ez a sajátos szemléletmód a szellem lényének felismerését közli. Mondhatnók így is: „Múltunk része jelenünknek. A jelen nem más, mint a jövődő múltja...” (*Dienes Valéria*)

Múltbeli fejlődésünket és előttünk álló esélyeinket (a lehetséges jövőt) együtt szemlélve vagyunk képesek tervezésre is. Az a realista ember, aki jelenét múltjával, jövőjével együtt próbálja szemlélni. Ez is *időszintézis*. „Egy pillanat, s kész az idő egésze” – mint József Attilánál. Görög szóval *szünoptikus*, azaz együttlátó ez a magatartás, amely időszintézisben teszi fölfoghatóvá az *evolúciót*. S tegyük hozzá: a lét „befelé fejlődését”, az *involúciót* is. Az idő és a tér egységében működő erő – vagyis a „mozdulat” – maga a történető lét, amelyet a világnézeti viszony szintjén, történelemként szemlélünk, s művészetként fejezünk ki.

Azon a síkon, ahol mindennapiságunkban élünk és gondolkodunk, észleljük az egyidejűséget (esik, s közben dörög az ég) és a történetiséget (felhő jön, szél fúj, majd villámlik, majd dörög, majd elvonul a vihar). Tapasztalataink és emlékeztünk révén képesek vagyunk szintetizáló következtetésre (felhő van, szél is fúj – eső lesz... vagy: hosszabbodik a villámlás, dörgés közti idő – távolodik a vihar). A

mindennapiságunk síkján is észlelhetjük tehát a fejlődést, de leginkább a tudomány és művészet képes megteremteni az időszintézist, vagyis azt, hogy a jelenből egyszerre a *voltra* visszatekintsek és a *leszre* előrelássak.

A jó orvos szívhangokból (természetgyógyász a szem íriszből) képes megállapítani, mely betegségek voltak az egyén múltjában, mi a jelen betegsége, s mi várható jövőjében. A művészetben (jelesül: drámában, filmben) a sűrített helyzet (montázs) szintén képes az egyidejűség és a történetiség egységét megteremteni, vagyis a jelenből egy „másik jelenre”, valamint a jelenből a múltra és jövőre való következtetést fölmutatni. A különleges szituációk egyszerűsre mindezek megteremteni az „*intulciót*”, illetve a „*déjà vu*” révén a legtávolabbi asszociációkat is. Ezek a belső rezonanciák messze túlmutatnak a történelem észlelésén, új összefüggéseket tárnak fel – az evolúcióval egyidejűleg működik az involúció is. (A saját, a belső formálódás, teremtődés, alakulás.) Amennyiben jelen van már nemcsak az egyidejűség, a történeti időszemlélet, hanem az *időilenség* mozzanata is. *Henri Bergson* a XX. század elején így írt erről: „Az örökkévalóságnak idővé kell ömlenie, hogy evolúcióvá válhasson. Az összeférhetetlenek össze kell férnie, hogy cselekedhessen. A lehetetlenek meg kell történnie, hogy tényekké válhasson...”

Ha a történelem relációját oly módon vonatkoztatom a lét értékeire, hogy holisztikusan vagy szinoptikusan (együttlátva) *eszméleti* szinten, *szinkrón-diakrón* szemléletmóddal is tudom értékelni a tényeket, eseményeket, lehetőségeket, akkor az *időszintézis* szerint nézem, tanulom a világot. Három példa erre:

1. A történelem szemszögéből vizsgálom a „bölcs”, a „való”, a „szép”, az „illő”, az „igaz”, a „kellő”, a „jó”, az „üdvös” és a „szent” (egyidejű, történeti és időntúli) viszonyait.

2. A történelem szemszögéből vizsgálom a „társ”, az „otthon”, a „nép”, a „falu”, az „értelmiség”, a „város”, az „ifjúság”, az „iskola” viszonyait.

3. A történelem szemszögéből vizsgálom a „politika”, az „agitáció”, a „forradalom”, az „utópia”, a „probléma”, a „program”, a „reform”, a „szekta” és a „nevelés” viszonyait.

(Ezeknél a példáknál a „vallás”, a „jog”, a „világnézet” relációit emelném az egyidejű, történeti, időntúli összefüggések szintézisébe.)

A fogalomtisztázás végén megpróbálom összefoglalni a *szinkrón metszetet*. A *diakróniát* kétféle nyíl (a múlt és a jövő felé mutató) egyenesen szokták jelölni mint „*történelmi időt*”. Ezen az „*idővonalon*” jelölik meg a történészek vagy a tanárok az események, jeles történések pontjait, a korszakok „szakaszait”. Kettős kiterjedésű időképlet, amely a történelemszemlélő „jelenéből” ágazik a múltba, illetve jövőbe. Bár két kiterjedése van, az iránya egyetlen, miként a megtapasztalt történelmi idő: múltból a jövő felé alakul az idő.

A *szinkrónia* viszont az *egyidejűséget* jelenti. Azt az állapotot, amelyen a történelemszemlélő ugyanabban az időszületben (vagy „idősíkban”) tüntetheti ki figyelmével a más-más térben, eltérő külső vagy belső helyzetben zajló történéseket, jelenségeket. A *szinkrón metszet* az az elemzési viszony, melyben a diakrónia kétkiterjedésű, egyirányú időfonalát valamely pontján kereszteltem, „*metszem*”, metaforikusan mondván „*megállítom*”, s ennek révén megvizsgálom az adott időszinten, azonos korban történt eseményeket. A szinkrón metszet többitől az elemzésre ad lehetőséget. Példával: *Michelangelo Dávidjának* megalkotásával egy időben vizsgálható a francia, spanyol, indián, közép-afrikai, közép-európai, német képzőművészet stílusa, formanyelve. Valójában ez persze nem marad az „egyidejűség” határain belül, hiszen (legalábbis a „művészeti nevelési integráció” kísérletében) az adott idősík elemzéséhez alkalmazzuk a jelenkori (számunkra – a mostani, a mai: 1993-as) kultúra szempontjait, reflexióját. Grafikus modellel jelölve: a függőleges

(diakrón) tengelyen kiválasztok két pontot. Az első pont a kiválasztott történelmi időpillanat, ahol keresztezem, elmetszem a vízszintes (szinkrón) tengellyel a történelmi idővonalat. Az itt minden irányban (körben) kinyíló síkon tetszés szerint összehasonlítható elemeket, folyamatokat választhatok. A másik pont a diakrón tengelyen a *jelen* pontja. Erről a (grafikusan „följebb” levő) pontról értékelem, viszonyítom az előző szinkrón sík elemeit. Ezért neveztük ezt korábban összevont szóval „szinkrón-diakrón” metszetnek, hiszen az egyidejű elemzés mellett jelen van egy diakrón mozzanat is – a jelenből kiinduló (és oda visszaérkező) reflexió. Így jelentősen különbözik ez az eljárás a pusztán szinkrón elemzéstől (pl. egy költő és kortársa, egymással összevetve). Eszerint az abszolút monarchiák építészetét előzményeivel, a legszelebb szinkrón összevetéssel (ellentéteivel), a mai kortárs kultúrából (majd *abban, ahhoz*) is viszonyítva vizsgálhatjuk.

Néhány filozófiai, teológiai megfontolás

Az idő fogalomtörténetét áttekintve rendkívül érdekes az európai (görög-zsidó-keresztény) kultúrkör felfogása (ezen belül is a görög és az izraelita gondolkodás eltérése), valamint a nagy ellentétet mutató keleti-nyugati fogalomhasználat.

Míg Nyugaton az időfogalom mennyiségi jellegű, addig Keleten a minőségi jellegét emelte ki az ókori gondolkodás. Jellegzetesen elkülönül a térben egyébként egymástól nem messze eső görög és izraelita felfogás. „Az izraeliek érzékileg megtapasztalhatónak, megfoghatónak, a görögök viszont matematikailag levezethetőnek tekintették az időt.” (Haag) Jóllehet, mindkét kultúra a Naphoz és Holdhoz igazodva készítette időszámítását, ám a görögök a Nap és a Hold mozgását vették alapul (égi *testnek* hívták azokat), az izraeliták viszont a kibocsátott fényhez szabták az időt (az égitesteket *világítóknak* nevezve). Még érdekesebb az idő meghatározottságának kérdése. A héber időfogalom konkrét jellegéből következően nem kerülhet bármikor sor a cselekvésre, valaminek a bekövetkeztére, megtörténésére, ehelyett *megvan mindennek a maga ideje*.

Művelődéstörténeti és művészeti értelemben erről szólnak a Biblia költői sorai (Prédikátor könyve, 3. rész. 1–8.): „Mindennek rendelt ideje van, és ideje van az ég alatt minden akaratnak. Ideje van a születésnek és ideje a meghalásnak, ideje az ültetésnek és ideje annak kiszaggatásának, ami ültetett. Ideje van a megölésnek és ideje a meggyógyításnak, ideje a rontásnak és ideje az építésnek. Ideje van a sírásnak és ideje a nevetésnek, ideje a jajgatásnak és ideje a szökdelésnek... Ideje van a szeretésnek és ideje a gyűlölésnek, ideje a hadakozásnak és ideje a békeességnek.”

A keresztény filozófiák és teológiák szerint az idő nem mindig volt és nem mindig lesz. Az időben lét két végpontja a teremtés és a „kiteljesedés” (eszkatológia). Az utóbbi a világegyetem megújulásával jár. A kettő között történik meg az Isten fiának emberré levése, amelyet a Biblia (Mk. 1.15. és Gal. 4.4.) az „*idők teljességének*” mond.

Az Ószövetség és az Újszövetség lapjain igen sok hivatkozás történik az „időkre”, a múltban megjövendőlt, majdan bekövetkező dolgokra. Ám nagyon sok alkalommal fordulnak elő olyan „dramaturgiai” közbevetések is, amelyek nem egyirányú időrendet mutatnak, hanem hol logikai paradoxonnal, hol a diakrónia feloldásával figyelmeztetnek a transzcendens jelenlétére, vagy bizonyítják a jelenben valami (vagy Valaki) időbeli létét, időtlen eredetét.

Keresztelő János így mutatja be tanítványainak Jézust: „Ez az, akiről én ezt mondom: Én *utánam* jó egy férfiú, aki *előttem* lett, mert *előbb volt nálamnál*.” (János 1.30.) Feltűnő paradoxon. János nyilvánvalóan nem említhette Jézust idősebbként,

hiszen éppen János volt kevéssel idősebb nála. Itt egyértelműen arra utal, hogy hite szerint „az a férfiú”, aki az ő léte előtt „lett” (bár utána jön, hiszen később született), nem más, mint „az Isten Fia” (aki van, mielőtt János lett volna). Ismerjük Nátánael történetét, aki csak akkor hisz majd, midőn a Mester az egyidejűséggel szemléletű – míg ő maga emitt volt, eközben másutt, nagy távolságra onnan, *ugyanakkor* látta Nátánaelt a fügefá alatt. Hasonló „szinkrón jelenet” mutat be a kafarnaumi tisztviselő gyermekének meggyógyítási jelenete. Jézus hazaküldi őt, mondván neki, hogy él a fia (aki korábban haldoklott). Hazamentében a tisztviselő elé sietnek szolgái a gyógyulás hírével. Ezután: „Megtudakozá azért tőlük az órát, melyben megkönnyebbedett vala, és mondanák néki: Tegnap hét órákor hagyta el őt a ház. Megérté azért az atya, *abban az órában*, amelyben azt mondaná néki Jézus, hogy: a te fiad él. És hitt ő, és az ő egész háza népe.” (János 4.50–53.)

A szinkrónia-diakrónia összefüggéseinek hosszú történetéről persze külön könyvet lehetne írni. Itt most a terjedelmi korlátok miatt csupán a legfontosabb hangsúlyokat jelölöm. Rátérek a XX. század néhány – témánk szerint irányjelző – kiemelkedő tudományos megfigyelésére. A modern nyelvészetben elsősorban *Ferdinand de Saussure* (a szinkrón nyelvészetet a diakrón „diktatúrával” szemben előtérbe helyező, nagy újító), valamint *Roman Jakobson*, *J. M. Lotman* (a szemiotikusok), *N. Chomsky* (a generatív grammatika), *Henry Bergson*, *Teilhard de Chardin* és a magyar *Dienes Valéria* adtak filozófiai-lélektani-teológiai fogódzókat és a pedagógia számára gondolati tanulságokat e kérdéskörhöz.

Bergson nem kisebb állítást fogalmaz meg, mint a „*múlt megmaradásának*” törvényét. A mozaikszerű emlékképződés elve helyett arról győz meg, hogy „eszméleti állapotaink eredetileg nem szakaszonként jönnek, egyetlen élménynek sincs pontos kezdete, sem pontos befejezése, utólag bontjuk szakaszokra eredeti folytonosságukat... az emlék az élménnyel *egyidejűleg, folytonosan* alakul”, folytonosnak megmarad. A gondolatot tovább vive, eljut ahhoz a tételhez, hogy minden, ami megtörtént az időben, az létezőként marad meg.

Gondolatköre érinti a mi sajátos témánkat is. A zeneművészeti példákban igen érdekesen elemzi a zenei „*tartam*”-ot. Itt ugyanarra a felismerésre jut, mint a modern muzikológusok az 1970-es, 80-as évekbeli kutatásokban (alaposan megelőzi – mintegy 100 évvel – a szaktudomány felfedezéseit). Ehhez felidézem, amit a zenetudósok konkrét zenei példákkal igazoltak: egy megadott hangsor improvizált folytatását a kísérleti személyek közelítőleg egymáshoz hasonló hangsorral alkotják meg. (A zenei hangsorok tehát meghatározzák a kreatív befogadást.) *Bergson* ide más oldalról jut el: a sorba rakott eszméleti állapotokkal (zenei hangokkal vagy képekkel) az „*időt a térbe vetítjük*”, a tartamot kiterjedésben fejezzük ki, s az egymásután számunkra folytonos vonal vagy lánc képét ölti, melynek részei érintkeznek anélkül, hogy egymásba hatolnának, ez az utóbbi kép magában rejti az *ezelőttnek* s az *ezután*nak nem egymásra következő, hanem *egyidejű* észrevételét”.

Nemcsak fiziológiai-pszichikai determinációról van szó, hanem az észlelés időszintézis-jellegéről. Ezt *Bergson* a tudat rendező természetével magyarázza: „...nem lehetne *rendet* megállapítani a tagok között anélkül, hogy előbb meg ne különböztetnők őket, s aztán össze ne hasonlítsák a helyeiket, tehát sokszorosaknak, egyidejűeknek, különváltaknak észleljük őket, egyszerűval sorba rakjuk s csak azért állapítunk meg rendet az egymásutánban, mert az *egymásután egyidejűséggé* válik és a térbe vetítődik.”

Időszintézis a művészeti alkotásban

A modern kor több alkotója hasonló szemlélet szerint készítette formanyelvet és kommunikációs módot megújító műveit. *Eisenstein*, a filmművészeti montázs legnagyobb század eleji innovátora kifejezetten ezzel a céllal alkalmazta a montázst: a térben, időben különböző szintekről egymáshoz rendezett képsorok egyfajta szintézist teremtsenek. Az asszociációk és a disszociációk sajátos pulzálásával egyidejű általánosító és elvonó folyamat formálódik a tudatban. Nem különálló elemek halmaza jön létre, hanem az eszmélet össze- és széthúzódnási művelete *sűrt, összegez*. A montázsban egybekapcsolt két minőség tehát nem összeadódik *Eisenstein* szerint, hanem mintegy „beszorzódik”.

Nyelvészetileg értelmezhető itt a jel, a jelölt és a jelentés újszerű összefüggése. *J. M. Lotman* a „művészeti időről”, az „idő művészeti modelljéről” beszél filmszemiotikai elemzéseiben annak kapcsán, hogy leírja a film időszintézisének montázsok és közelképvgások általi sajátos szemantikáját. Érdekes, hogy *Lotman*, a zseniálisan összegző nyelvész mintha meglepné az időszintézis filmbéli tettenérése. Észleli a tényt, elemzi a szemiotikai újdonságot, ám zavarba ejtő magyarázatot fűz hozzá: „...a képi művészetek ideje szegényes a szóra épülő művészetekéhez képest, kizárja a múltat és a jövőt. Meg lehet rajzolni a képen a jövőt, de nem lehet megrajzolni a képet jövő időben... A látással érzékelhető cselekmény csak egy – reális – modulusban lehetséges. A tisztán képi eszközöket alkalmazó művészet számára nagy nehézséget jelentenek az irreális igemódok (például óhajtó, feltételes, tiltó, felszólító)... A film nem használhatja a regény olyan fordulatait, mint: 'azzal egy időben, hogy' vagy 'szálljunk el gondolatban, kedves olvasóm...’”

És mégis. Éppen *Lotman* bizonyítja be, ugyanebben a tanulmányában (Film-szemiotika és filmesztétika), hogy mennyire gazdag a képi (filmes) művészet (is) – éppen az időszintézisnek köszönhetően. A filmtörténeti klasszikus számba menő „Nagyítás” (Antonioni filmje: *Blow up*) elemzésében írja: a sajátos filmidő különleges felfedezésekhez segíti mind a rendezőt, mind a közönséget. Amikor a filmbéli főtós „a nagyított, mozdulatlan fényképet kiakasztotta a stúdióban, mindenekelőtt kiemelte a kontextusból – időben... oksági összefüggésben” – ezáltal ugyan szegényebb (?) a közlés, ám a paradigmaticai művelet (elemkiemelés, nagyítás) után a szintagmatikai elemzés kettős szerepben mutatja a dekódolandó jeleket: „a szinkronikusan együtt létező és az időrendben egymást követő elemek kombinációjaként”. Magyarul: a diakronikus képsort az egyidejűségbe emeli az alkotó, ezért derül fény arra a filmbéli büntetetre. Itt, ezáltal bizonyosodik be, hogy ez a művészi hatás titkok feltárására alkalmas. Nemhogy szegényebb volna, de páratlanul sokszínű, gazdag. Fejezzük be *Lotman* megidézését Antonioni *Nagyításának* utolsó, feledhetetlen képeinek az elemzésével: „Két álarcos a pályára szalad és láthatatlan ütővel, láthatatlan labdával teniszezni kezd. A körülálló követik a szemükkel a képzelet labda röptét. Ekkor a fiktív labda képzeletben átszál a kerítésen... a fényképész először értetlenül néz az üres helyre, aztán bekapcsolódik a játékba, és úgy tesz, mintha visszadobná. A játszma folytatódik. A fényképész ijedten veszi észre, hogy tisztán hallja, amint a labda az ütőhöz koppan.” Egy új dimenzió, új érzékelés kapcsolódik be a filmhős (és a néző) tapasztalatába. Hallja, amit nem hallhatna, látja, amit nem láthatna. A tér- s az időszintézis, és mindkettő művészeti nyelvi (jelentésbeli) szintézise a művészetnek – mint szemiotikai rendszernek – a sajátos természetéből fakad. „A tudományos szövegben a *metanyelv* megléte (az adott tudomány sajátosan és korrektil felépített terminológiája) önmagában biztosítja a kutatónak a tárgyon kívüli helyzetet” – vonja le a következtetést *Lotman*.

Az időjáték mindazonáltal nem a modern kor terméke, felfedezése. A drámai műfajban az ókor tragédiái, a középkor passiójátékai egyaránt ismerték a térben

és időben egymás mellé helyezett szituációkkal való játékot. Tudták: furcsa és nagy hatású figyelemfelkeltés, ha egy-egy közbeékelten képpel, eseményekkel megállítják a történelem menetét. Shakespeare-nél ez szó szerint kimondatik. Halhatatlan emberi értékekből szimbólummá formált hőse – Hamlet – katartikusan kiáltja ki a mindnyájunk által jól ismert érzést: – *Kizökök az idő!* Tudatunkba idézi, mekkora kárhozát (és áldás), ha nekünk kell „helyretenni azt”...

Shakespeare (éppen a Hamletben) jellemző drámai példát mutat az időhasználat szintetizáló minőségére. Amikor Hamlet próbára teszi anyját és Claudius, a színészekkel eljátszatja nekik atyja halálának pantomimjelenetét. Egyszerre pereg hát a hamleti idő, s a „dráma a drámában” – végül is a pantomimjáték alapján a jelenbe idézett múlt – segít a főhősnek megvilágosodásában, a gaztett leleplezésében.

Madách Az ember tragédiájának egésze időjáték, álom, vízió, misztikus prófécia, amelyben használja az „álom az álomban” hatásesszökét is, s az egész mű – az időszintézisre példa. Sőt, különleges a maga nemében, hiszen Ádámnak és Évának a múlt és a jövő részleteinek töredékes megélése segít abban, hogy fölfedezzék, megértsék – és elfogadják – a jelenüket.

Párhuzamos világtörténetek és pedagógiai tanulságok

1992 karácsonyán nagy örömmel fedeztem fel egy utcai árusnál egy „leértékelt” könyvet. Ránéztem, s a szememben rögtön fölértékeltődött. A borítón ez állt: „Párhuzamos világtörténet diákoknak” (eredetiben: „The Junior Wallchart of History.” Alison Effney, Studio Editions). Azonnal megvettem, s miközben önfelédtt örömmel lapozgattam, arra gondoltam, hogy végre van olyan – bárki által beszerezhető – segédeszköz, amely közelít a szinkrontörténetiség gyakorlásához, egy eredendően fontos alapszemlélet kialakításához! Tudom persze, hogy egy atlasz, egy történeti leperolló egyáltalán nem helyettesíti a program kézbe adását. De segíti a pedagógust! Megindíthatja a diák képzeletét.

Lássuk, mi is ez a „Párhuzamos világtörténet”? Színes történelmi képek, évszámok és szimbólumszerű kommentárok, hívószók atlasz jellegű bemutatása, kihajtogatós, leperolló formában. Szemléletesen elkülönülő színekkel váltják egymást az eseménycsíkok. Mivel egymás mellett és alatt láthatók, könnyen, jól összehasonlíthatók. Megtudhatók belőle, mi volt amott, miközben emitt... A kommentárok jól válogatottak (ami igen nehéz: egypár szóval összefoglalni egy teljes korszak lényegét). Példaként említem egy kínai kor hívószavait: „A nagy kínai filozófus, Konfuciusz születése. Többek között azt tanítja: úgy kell bannunk másokkal, mint amilyen bánásmódot a magunk számára szeretnénk.” (Ez előhívhatja a diák emlékezetéből a mózesi, jézusi tanítást is.) S néhány példa a 400-as, 500-as évek időben közeli eseményeire:

453: A hun birodalom széthullása, Attila halála,

476: a Római Birodalom szétesése,

527–565: Justinianus,

537: az Hagia Sophia felépítése,

500–600: a maják aranykora, Tuhuanaco templomai, a Nap Kapuja,

551: Konfuciusz,

595: a buddhizmus államvallás Japánban,

596: Szent Ágoston. Karácsony mint Jézus ünnepe,

570–631: Mohamed.

Tartalomban, üzenetben, formában, térben igencsak egymástól távol eső kultúrák, személyiségek, jelképek kerülnek úgy egymás mellé, hogy a tanuló

felfedezésszerű tanulságokat szűrhet le a művelődéstörténet egészéből. Mert az még csak-csak egymáshoz közeli időpontra tehető, amikor a Római Birodalom széthullásáról és a bizánci Hagia Sophia építéséről van szó. Ám valószínűleg meglepetést okoz a régi történelem neveltjeinek, ha észreveszik Konfuciusz, Szent Ágoston és Mohamed időbeli „közelségét”. S mindezt akkoriban, amikor Közép-Amerikában a maja kultúra fénykorát élte. Hasonló meglepetést hoz, midőn egymás melletti időszakban találja a „Párhuzamos történelem” böngészője Dante Isteni színjátékát, Boccaccio Dekameronját, Giotto festését, a szemüveg feltalálását – és a kínai mongol uralom fejét, Kubláj kánt Marco Polóval.

A magyar történelem szemlélőjének érdekes lehet Bethlen Gábor uralma táján (1613–1629) tudomásul venni Angliában az első WC megjelenését, Hollandiában a Janssen-mikroszkópot. Miközben egész Közép-Európát az oszmán törökök támadják, észreveheti a diák, hogy ez idő tájt fedezik fel Ausztráliát, Tahitit. Ugyanebben a korban virágzik az Oyo királyság a mai Nigéria területén, s zajlik Gusztáv Adolf 30 éves háborúja, a római Szent Péter-bazilika építése. És Kepler fölfedez valamit a csillagokkal. Nyilván olyasféle meglátások, felismerések születnek a diákok tudatában, mint amikor a magyarországi 1956 átlévi rájöttek (*forradalmuk elbukásának lehetséges okai között*) a budapesti felkeléssel közel egy időben zajló Suez-válság világpolitikai hatásának összefüggéseire.

Amikor a pedagógiai kísérletünkben a pesti „dzsumbuj” egyik hírhedt utcájú iskolájában mesékkel tanítottunk olvasást a hatéveseknek, vagy amikor a komlói cigány osztályunkban a szövés stílusait vette a csoport, s amikor a pécsi gimnáziumi részkísérletben a „világkép”-elemzést vettük, legtöbbször öt mozzanata volt a foglalkozásnak.

Az első: viszonyulás a jelenből a múltba,

(indulás az „ami van” állapotból),

a második: diakronikus fejlődéskép továbbvitele,

(pl. reneszánsz után a barokk stílus),

a harmadik: szinkrón elemzések adott időszakban

(pl. a barokk – több kultúrában),

a negyedik: visszajövetel (viszony a jelenhez),

(hogyan látnánk beemelve ezt a mába),

az ötödik: summa, azaz a viszonyok és a viszonyítások összegzése.

Mindehhez a viszonyelemzéshez járult (mint lehetőség) a „világkép-analízis”, amikor a műben (stílusban, történeti korban, szerkezetben) manifesztálódó művészi világképet ütköztettük a szemlélő (tanuló, olvasó, elemző, alkotó) saját világképével. Szerencsés esetben az ütköztetés-összevetés során nemcsak a hasonlóságok-különbözőségeket mértéke tárult fel, hanem a világ külső viszonyfejlődésének tudatosulása párosult az elemző (vagy alkotó) belső fejlődésével, felismeréseivel is. Az eszmélet teremtette időszintézis alaposan hatott az önismeretre.

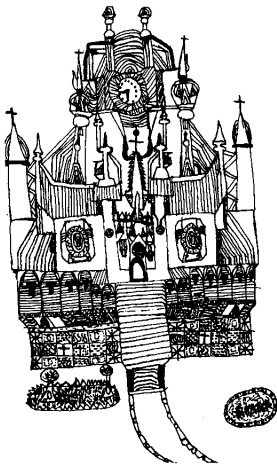
A szinkrón metszet mint elemzési technika esélyt kínál, az időszintézis-szemléletmód viszont biztos alapot is nyújt annak a sajátos logikának, ami a dolgok, történések fejlődésjellegét ragadja meg, s amely fejlődéslogikát *Dienes Valéria* „evológiának” nevezett. Az eszméleti evolúció sajátos megismerésének a törvényei a következők:

1. a múlt és a jövő szimultán jelenlétének az egysége,
2. ez a szemléletmód nem ismer azonosságot,
3. a keletkezés, megújulás új minőséget hoz (mint a montázsnál), a megszűnés viszont lehetetlen,
4. a történelem „visszázhatatlansága”, azaz irreverzibilitása.

A század nagy szellemi alkotója, *Dienes Valéria* így összegezte az időfogalom megújulását híres multidiszciplináris tanulmányában (A szemiotika főbb problémái – a *Kultúra és szemiotika* kötetben): „Az egyidejűségnek is van evolúciója... ez a 'keresztben' ható evolúció a 'hosszában' dolgozó mellett. A pillanatnak is van evolúciója, s ez az egyidejűségnek rendje... Csak össze kell párosodnia az evologikával... Az eszméletcsere lényege tehát az, hogy a közölhetetlen közlődik.”

Számomra természetesen mindebből az a legfontosabb, hogy a növendék nevelődjék (növekedjék), s a művészetek történetiségét éppolyan művészi szinten ismerje meg, vegye észre (eszére), fejezze ki, mint ahogy kreatív képességei révén megalkot egy képet, verset, drámajátékot, mesét, zenét vagy szobrot.

Bízom benne, hogy az ezredforduló magyar iskolája felfedezi és alkalmazza majd a szinkrón metszet és az időszintézis értékeit. Mindannyiunk és a jövő növendékei javára.

Molnár Gábor, 11 éves